

REDAKTIONSPRINCIPPER FOR DANMARKS KIRKER

Nedenfor gives en oversigt over opbygningen af den enkelte kirkebeskrivelse, der fordeler sig på følgende hovedafsnit: historiske indledninger, kirkegård og bygninger, glas-, lofts- og kalkmalerier, inventar, gravminder, kilder og henvisninger. Denne oversigt samt kirkebeskrivelsernes billedtekster er for Odense amts vedkommende oversat til engelsk. Endvidere vil hovedafsnit af de større kirkers beskrivelse, samt landsbykirkerne foreligge i engelsk resumé.

INDLEDNING

Danmarks Kirker bragte i det først udkomne amtsbind, Præstø (1933), et forord, som beretter om studiet af vore gamle kirker og om forhistorien til og hensigten med dette storværk. Målet var - og er - ikke, at værket skal overflødig gøre yderligere arbejde med det enkelte monument eller dele heraf; det søger tværtimod at skabe et hjælpemiddel for alle, som videnskabeligt, i bevaringsøjemed eller som amatører vil beskæftige sig med kirkerne, der i højere grad end nogen anden monumentgruppe vidner om landets historie gennem 1000 år. Det nævnte forord fulgtes af en vejledning, der redegjorde for de redaktionelle principper bag opbygningen af den enkelte kirkebeskrivelse. Systemet, der har været gældende siden, tilstræber ensartethed, således at den, der søger oplysninger om et bestemt emne eller område, finder det behandlet på samme plads inden for den redaktionelle rækkefølge.

Hver kirkebeskrivelse begynder med en historisk indledning forud for de fire hovedafsnit - bygning, kalkmalerier, inventar, gravminder - og afsluttes med kilder og henvisninger. Et let forståeligt sprog tilstræbes, men fagord kan ikke undgås, når den enkelte redaktion skal være for-

INTRODUCTION

The first volume of *Danmarks Kirker* describing the churches of a Danish county (Præstø, 1933) contains a foreword which outlines the study of Danish church architecture, as well as the aims and background of this monumental inventory. The intention has never been to render further studies of individual churches - or details in them - superfluous. On the contrary, it is intended to act as a tool for all those whose interests, whether professional or amateur, bring them into contact with churches which, to a greater degree than any other group of monuments, reflect the history of Denmark through one thousand years.

The above-mentioned foreword is followed by a guide to the underlying principles for the description of each church. The system is the same today, and its object is to maintain a standard of homogeneity that will enable anyone looking for information about a certain subject or theme always to find it referred to in the same position within the textual sequence of the church description.

Each church description commences with a historical introduction followed by the four main sections: architecture, wall-paintings, fit-

holdsvis kortfattet. For at forklare betydningen af disse specielle ord og begreber blev der fra og med den tredje amtsudgivelse, Tisted (1940), indført en fagordbog; endvidere forsynedes indledningen med to illustrationer (fig. 2-3), der viser, hvorledes en romansk kirke ofte blev helt ændret i gotisk tid. Fagordbogen udbygges stadig og har på en lang række punkter overtaget den oprindelige indlednings forklaringer. Ønsket om rimeligt kortfattede beskrivelser er tillige begrundelsen for ikke at omtale fraværet af bestemte, almindeligt forekommende detaljer. F.eks. nævnes det ikke, hvis et hvælv er uden overribber. Det tilstræbes ligeledes at undgå unødige gentagelser ved ikke altid at beskrive forhold eller detaljer, som må anses for normen i den pågældende periode, mens enhver afvigelse fra det sædvanlige opregnes. Eksempler herpå er anført i nedenstående redegørelse for beskrivelsens hovedafsnit. Disse rummer sammen med fagordbogen nøglen til landsbykirkernes beskrivelse. For bykirkernes vedkommende gælder samme redaktionsprincipper, men disse monumenter frembyder for bygningens vedkommende oftest så komplicerede forhold, at systemet må tilpasses de særlige forhold.

Ved skønsmæssige *dateringer* (f.eks. o. 1500) underforstås en margin på 25 år til hver side. Genstande, som er kommet til museer eller på anden måde er bevaret uden for kirken, angives med det *særlige tegn* * foran stikordet, mens de forsvundne - herunder bygninger og bygningsdele - som kendes gennem beskrivelser eller på anden måde, udmærkes ved †. Tegnene * og † benyttes endvidere som symboler i forbindelse med personers fødsels- og dødsår.

Rækkefølgen af kirkebeskrivelser inden for det enkelte amt svarer til ordningen i femte udgave af Traps Danmarksbeskrivelse (Trap), i overensstemmelse med de principper, som fastlagdes ved værkets start. Af hensyn til de allerede udgivne amter har man ikke fundet det hensigtsmæssigt at følge den ændring i landets hidtidige amtsinddeling, som blev følgen af kommunalreformen 1970.

Ud fra ønsket om at gøre værket mere tilgængeligt for udenlandske læsere er denne ind-

tings, monuments; it concludes with notes and references. Although the aim is a plainly written text, technical terms cannot be entirely omitted from concise descriptions, and to explain the meaning of these special words and terms, a glossary of technical terms has been prepared with each volume since the publication of Tisted county in 1940, as well as two illustrations (figs. 2-3) showing how a Romanesque church would often be wholly transformed in the Gothic period. The glossary has since been expanding by degrees, and on many points it has replaced the lengthy explanations of the original introduction. In order to keep church descriptions reasonably concise the absence of customary details is not specially noted, e.g. if a vault is without over ribs. Unnecessary repetition is likewise avoided by not always describing conditions or details which are the norm for the period in question, whereas every deviation from the norm is enumerated. Examples are given below in the description of the main sections which, together with the glossary, provide the key to the description of the rural parish churches. The same principles apply to urban churches, but because their architecture is often fairly complicated, the system usually has to be adapted.

Estimated datings, for example *c. 1500*, allow a margin of twenty-five years to each side. An *asterisk* * beside a head-word denotes objects which are now either in museum collections or no longer kept in the church, whereas objects, buildings, or parts thereof, now lost but known through records etc., are signified by a *cross* †. The signs * and † also denote dates of birth and death.

In *Danmarks Kirker* the churches of each county are arranged in the same sequence as that in the fifth edition of Traps Danmarks beskrivelse (*Trap*), and in accordance with the principles laid down from the beginning. Because of the volumes already published county by county it has not been considered practicable to adopt the changes in the administrative divisions of Danish counties introduced in 1970.

In order to make the contents of *Danmarks Kirker* more comprehensible to foreign readers,

ledning og beskrivelsernes billedtekster oversat til engelsk eller tysk; visse kirker kan ydermere være ledsaget af et resumé.

the introduction and picture captions are translated into either English or German, including sometimes a summary.

DE HISTORISKE INDLEDNINGER

Disse indledninger anfører så vidt muligt, hvad der fra skrevne og trykte kilder vides om kirkebygningernes grundlæggelse og ældre historie samt om ejerforhold til patronatsretten og kirketienden. Til forståelse af den korte oversigt over kirkernes *ejerhistorie* må det én gang for alle erindres, at sognekirkerne fra første færd har været selvejende og til en vis grad selvstyrende, omend under tilsyn af bispem og hans repræsentanter. Tienden, hvis indførelse må have skabt det økonomiske grundlag for opførelsen af de romanske stenkirker, deltes mellem kirken, præsten og i reglen, men ikke altid, bispem. Allerede i middelalderen kunne det hændes, at adelsmænd og især kongerne som bygherrer eller på anden måde vandt eller tog sig ret til at kalde præst eller rettere indstille til præsteembedets besættelse; men denne »patronatsret« har i den katolske tid næppe givet ret til at oppebære kirketiende. Ved reformationen blev kongen landets gejstlige overhoved, bispetienden forvandlede til kongetiende, og ved siden af provsternes gejstlige tilsyn fik lensmændene, den verdslige regerings stedlige repræsentanter, kontrol med kirkernes regnskabsvæsen, såvidt disse ikke var underlagt privat patronatsret. Især i tiden omkring 1600 er derfor ofte lensmandens og hans frues våbenskjolde anbragt på nyanskaffet kirkeinventar. Denne sammenblanding af gejstlig og verdslig administration førte til, at kongemagten efterhånden kom til at føle sig som ejer af kirkerne; stedse hyppigere gav den de adelige godsejere ret til at oppebære tiender, og i pengeknappe tider, især efter 1660, begyndte regeringen for at skaffe penge i statskassen at bortsælge samlet eller enkeltvis konge- og kirketiender, således at talrige kirker nu kom under private »patroner«. Fuldstændige lister over disse »kirkeejere« meddeles ikke; i reglen købtes tienden af et grevskab, et baroni eller en herregård, hvis skiftende ejernavne kan findes i

HISTORICAL INTRODUCTIONS

What is known about a church from written and printed sources is recorded wherever possible in the historical introduction: when the church was built, its early history, as well as the advowson and tithes rights. In order to understand a short survey of the history of ownership of a church, it has to be remembered that parish churches were, from the first, private institutions and to some extent autonomous, though under the supervision of the bishop or his representatives. The introduction of tithes must have created the necessary financial basis for the building of the first Romanesque stone churches. Tithes were divided between the church, the priest and usually, but not always, the bishop. Already in the Middle Ages noblemen and, notably, monarchs won or seized as the builder of a church or by other means the right to appoint a priest to the benefice. But it is doubtful whether the advowson gave a right to the collection of tithes in the pre-Reformation period. After the king became head of the church at the Reformation, bishops' tithes were transformed into royal tithes, and the supervision of rural deans was supplemented by that of local lord lieutenants - the secular representatives of the ruler - who were given control of the ecclesiastical accounts if the church in question was not subject to private advowson. Therefore the coats of arms of the lord lieutenant and his lady were often affixed to newly-acquired church furniture, particularly in the period round 1600. This mixture of spiritual and temporal administration caused the monarchy increasingly to consider itself the owner of the churches, and it granted more and more frequently the landed aristocracy the right to collect tithes. In hard times when money was short, particularly after 1660, the ruler began to raise funds for the exchequer by selling off royal tithes and church tithes either collectively or individually, which meant that many churches

Trap, og de tiendeejere, der opfyldte deres forpligtelser til at vedligeholde og udstyre kirkerne, er der lejlighed til at omtale i selve beskrivelserne. I den givne sammenhæng er det tilstrækkeligt at nævne tidspunkterne for overgangen fra offentlig til privat eje og for overgangen til selveje ifølge loven af 15. maj 1903. Oplysningerne om sidstnævnte skyldes stiftskasserkontorerne.

I samme afsnit anføres eventuelle oplysninger om navnet på den *værnehelgen*, til hvem kirken i den katolske tid var viet, samt *helgennavne* knyttet til sidealtre. *Hellige kilder* i kirkens umiddelbare nærhed omtales, ligesom forsvundne *kirker* og *kapeller* i sognet nævnes her, medens kirke- og kapelruiner, hvorom der foreligger nøjere oplysninger, behandles i særlige afsnit. *Sagn* knyttet til kirken refereres kort.

Af kaldshistorien nævnes blot, om sognet er eller har været *anneks* til andre sogne.

KIRKEGÅRDE OG BYGNINGER

Først omtales kirkernes beliggenhed; deres plads i forhold til den nærmeste omgivende bebyggelse ses på landsbyplaner, kopieret efter originalerne i Kort- og Matrikelstyrelsen. Hvor sådanne forlæg ikke har været til stede, er anvendt udsnit af ældre landkort.

Herregårde, voldsteder og oldtidshøje nævnes, hvis de findes i kirkens nærhed.

Kirkegårdenes gamle grænser er med omtrentlig nøjagtighed gengivet på de gamle kort, mens kirkegårdsudvidelser og købstædernes anneksskirkegårde så godt som udelukkende er fra 18-1900'erne. *Fritliggende bygninger* på eller ved kirkegårdene som benhuse og ligkapeller behandles i forbindelse med disse, og her omtales også eventuelle *gabestokke* og *halsjern*.

Til hver bygningsbeskrivelse hører en grundplan og eventuelt et tværsnit. *Grundplanerne* er optaget i målestok 1:100 og gengives i 1:300. Kirkernes forskellige bygningsafsnit og byggeperioder er skraveret efter et kronologisk system, som fremgår af signaturoversigten fig. 1. Hvis intet andet er angivet, vender nord opad. Planerne er rene bygningstegninger, og inventar

came under private patronage. Complete lists of the patrons of church livings are not given in *Danmarks Kirker*; as a rule tithe rights were bought by a barony or a manor, the changing owners of which are given in *Trap*. On the other hand, those of the tithe-owners who fulfilled their duty to maintain and furnish their churches are mentioned in the description of the church in question. It is sufficient in the given context to mention the dates of transfer from royal to private ownership, and then to state ownership when the Act of 15th May 1903 came into force. Information about the latter comes from the diocesan treasuries.

The name of the *patron saint* to which the church was consecrated in Roman Catholic times is also recorded in the historical introduction together with the names of the saints to which were consecrated side altars. *Holy springs* in the immediate vicinity of the church are mentioned, likewise *chapels* - no longer standing - known to have been in the parish. The ruins of churches and chapels in the parish about which more is known are dealt with in a special section. *Legend* connected with the church is briefly recounted. The only information about the *benefice* is whether the parish is or has been annexed to other parishes.

CHURCHYARD AND ARCHITECTURE

The position of the church is described first; its location in relation to neighbouring buildings is shown on a map of the vicinity. Maps are usually reproduced from original maps in the land registry.

Manor-houses, earthworks and barrows are also mentioned if they are in the vicinity of the church.

Old churchyard boundaries are more or less accurately represented in early maps, but later extensions and annexes to urban churchyards almost all date from the 19th and 20th centuries. Detached buildings in/or adjoining a churchyard, such as a charnel-house, tithe barn, stables, bell tower, a mortuary, are all mentioned in context with churchyards, and likewise in-

- bortset fra eventuelle middelalderlige, murede altre, døbefontepodier eller bænke - er i reglen udeladt. Bjælkelofter (og tagværker) er heller ikke medtaget, hvorimod hvælvingernes ribber og buer er vist med punkterede linjer, profilerede ribber med tredobbelte linjer. I vinduer er jernrammer vist ved én, trækarme ved to streger; dørene er derimod behandlet som åbninger, hvis enkelte led er ført igennem som punkterede linjer. Ommuringer er angivet ved ændret skravering, senere tilmurede åbninger ved optrækning af konturerne, for så vidt disse kendes, eller kun ved veksling i signaturene (jfr. underskrift til fig. 1); sidder to åbninger - f.eks. dør og vindue - over hinanden, således at de skærer hinanden i planen, er den øverste vist ved punkterede linjer uden skravering. I bygningsdele med flere stokværk er kun det nederste givet i hovedplanen. *Tværsnittene* er tegnet i målestok 1:50 og gengives i 1:150. De er som regel lagt i skibets østligste fag og set mod øst, således at triumfvæggen tegner sig i opstalt. Hvad der gennem triumfbuen måtte kunne skimtes af koret, er ikke medtaget, og inventar er udeladt ligesom

instruments of punishment - if any - viz. pillory and iron collar.

Each description of a church is accompanied by a ground-plan, and often a cross-section of the building. *Ground-plans* are drawn to a scale of 1:100 and reproduced to a scale of 1:300. Different building phases and periods are shaded according to a chronological key (fig. 1). When not otherwise signified on a drawing or plan, north is uppermost. Drawings and plans are architectural and, with the exception of medieval stone altars, font bases and benches, fittings are usually excluded. Neither wooden ceilings nor roof constructions are shown, but vault ribs and arches are denoted by dotted lines, and ribs with moulding by triple lines. Windows with iron frames are denoted by a single line, wooden frames by two. Doors are treated as openings, and their component parts are given by dotted lines. Structural alterations to the fabric are shown by changing to the appropriate chronological key, if the contours are known of openings later walled up they are drawn in, otherwise a change of sign is given. If two openings,

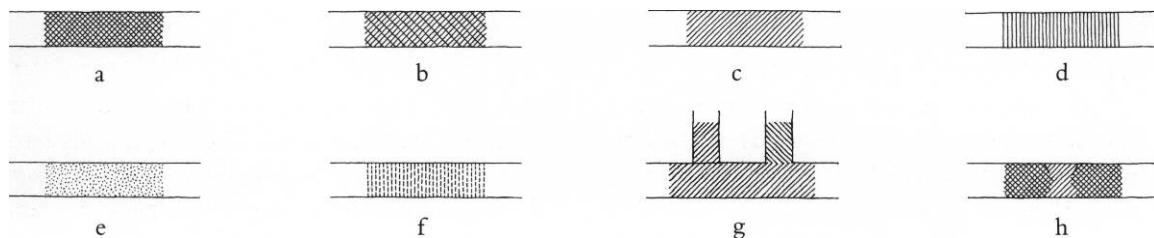

Fig. 1. Kirkeplanernes signaturer. a. Romansk tid, o. 1050-1250. b. Tilføjelser fra romansk tid. c. Gotisk tid, o. 1250-1550. d. Renæssancetid, o. 1550-1650. e. Efter 1650. f. Formodet renæssancetid. g. Er to sammenstødende mure med ensartede signaturer ikke samtidige, vises dette ved, at murflugtslinjen af den ældre mur er fortsat gennem sammenstødet eller ved vendt signatur. h. Kendes tilmurede åbningers form ikke nøjagtigt, angives dette ved, at alderssignaturerne mødes uden skillestreger. Brudlinje i mur med ensartet signatur angiver et byggestop.

Fig. 1. Key to ground-plans. a. Romanesque period, c. 1050-1250. b. Romanesque additions. c. Gothic period, c. 1250-1550. d. Renaissance period, c. 1550-1650. e. After 1650. f. Probably Renaissance period. g. If two adjacent walls with the same signature are not in fact contemporary the older wall course is indicated either by continuing it through the join or by reversing the hatching. h. If the shape of a blocked opening is not certain, no dividing line separates the signatures. Breaks in walls of the same period indicate a halt in building activity.

Fig. 2. Skematisk fremstilling af en romansk landsbykirke af kamp og brudsten i dens oprindelige tilstand. Hele bygningen, der består af apsis, kor og skib, hviler på sokkel med to fremspring, det underste et almindeligt, retkantet skifte, det øverste skråkantet. Murene dækkes af puds. På skibet viser afskallet puds, at kirkens hjørner og (rundbuede) muråbninger er sat af kridt- eller frådstenskvadre af meget vekslende størrelse og format, mens murværket ellers er af rå og kløvet kamp i temmelig jævne skifter; et par steder har man udnyttet små, flageagtigt materiale ved at stille stenene skråt, »opus spicatum«. I lysningen af de små, højtsiddende vinduer, der udvider sig tragtformet til begge sider, er der ved opførelsen indmuret egetræsrammer. Døren har rundbuet stik af kilesten. I det indre ses kirkens hovedalter stående i den med halvkuppelhvælv dækkede apsis samt, mellem kor og skib, triumfbuen, der har skråkantede kragbånd og flankeres af sidealternicher, hver med sit sidealter; ved langvæggene er murede bænke. I kor og skib er der flade lofter af planker, sømnet på undersiden af bjælkerne eller henlagt ovenpå. Tagværket karakteriseres ved, at spærene, der foroven sammenholdes af hanebånd, ved hjælp af skråstivere er forstøttet ned på lofts-bjælkerne (bindebjælkerne), under hvis fremspringende hoveder der som lukke i tagkægget er fastgjort sugfjæle, notet i murremmen; de øvrige samlinger er bladede eller delvis tappede. Tagbeklædning af spån eller »bæverhaler« af ældste type.

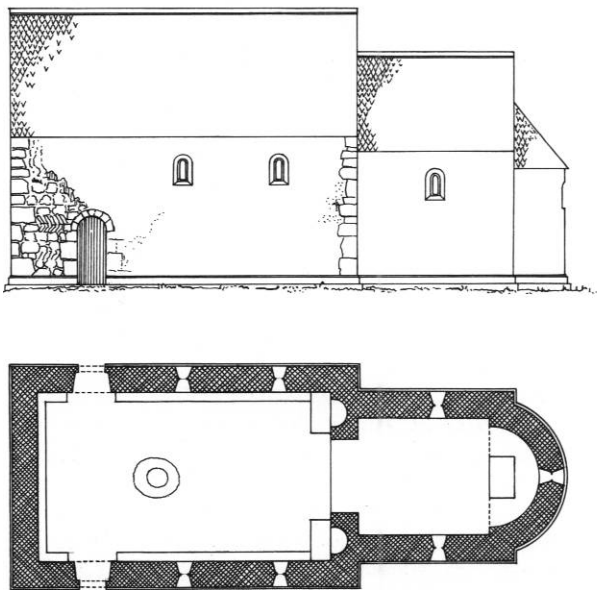

Fig. 3. Samme kirke i slutningen af middelalderen, efter flere ombygninger helt gotisk præget. I tiden o. 1350-1450 har det romanske skib fået to fag krydshvælvinger af munkesten. Som støtte for disse er der

Fig. 2. Schematic drawings of a Romanesque village church in its original state, built of rubble and dressed stone. The building - comprising apse, chancel and nave - rests on two projecting base-courses, the lower course rectangular, the uppermost chamfered. The walls are plastered and beneath the plaster are ash-lars (limestone and calcareous tufa) of varying shapes and sizes for the quoins and round-arched wall openings. The masonry of the walls is otherwise granite-boulders or split rubble-laid in fairly even courses. Sometimes narrow chips of stone are used for herring-bone work, *opus spicatum*. The high narrow windows are double-splayed, their oak frames built into the recesses. The round-arched doorway has voussoirs. Inside, the altar stands beneath the half-cupola of the apse. The chancel arch with chamfered imposts is flanked by two altar niches, each with its side altar. Stone benches are built-in parallel with the longitudinal walls of the nave. The flat wooden ceiling over the nave and chancel is of planks, either nailed to the underside of the beams or laid over them. A characteristic of the roof construction is that the rafters, strengthened by collar beams, are braced to the tie beams by means of struts. Fascia boards below the ends of the tie beams beneath the eaves are let into a groove in the wall plate. The other joints are either scarfed or partially mortised. Shingles or the earliest type of narrow tile, "beaver's tail", cover the roof.

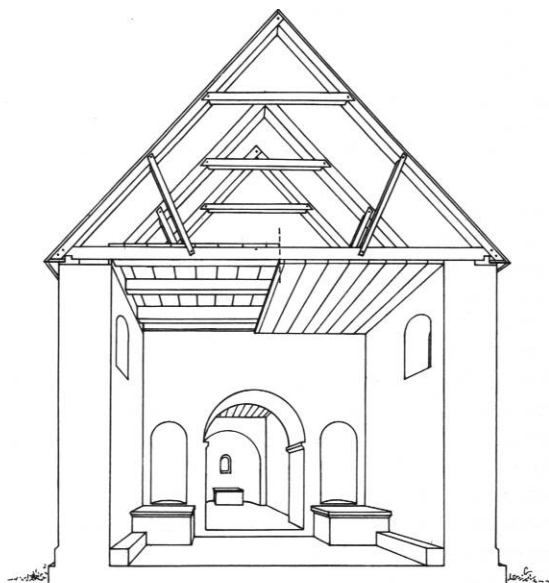
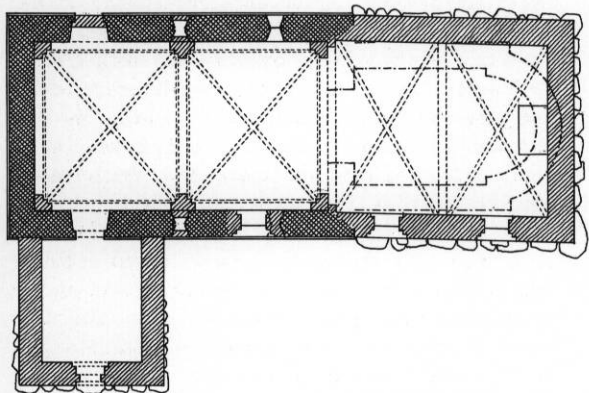
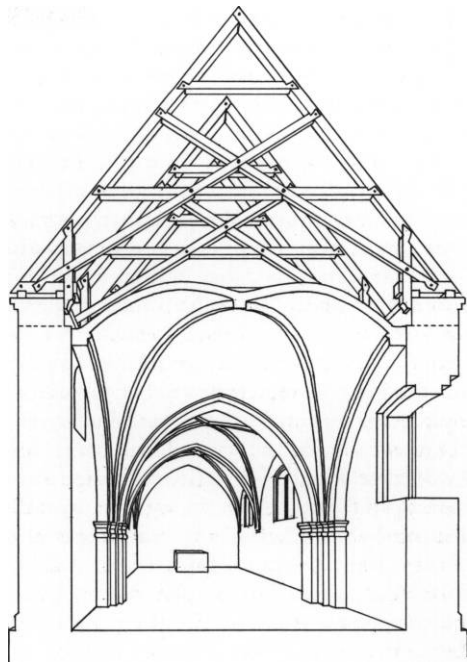
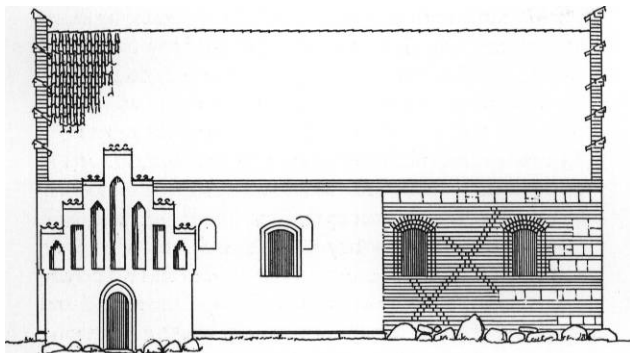

Fig. 3. The same church at the close of the Middle Ages. After several alterations it has a marked Gothic appearance. Between c. 1350-1450 two bays of brick vaulting were installed in the Romanesque nave. The

ved væggene rejst dobbeltfalsede piller, der i vederlagshøjde er afsluttet med kragbånd, hvis profil består af skrånkant over rundstav, adskilt af et almindeligt skifte. Skjoldbuerne ved væggene og den tværgående gjordbue, der alle er spidsbuede og helsten brede, kantes af rundstave langs de halvstens hvælvingskapper. De halvstens ribber er uprofilerede. Aflanghusets romanske vinduer er det vestre par blevet dækket af hvælvingspiller og derfor tilmurede; kun det østre par har endnu kunnet benyttes. O. 1500 er kirken så blevet omdannet til en sengotisk langhuskirke, idet apsis og kor er blevet nedbrudt og skibet forlænget to fag mod øst. I stedet for sokkel har det nye bygningsafsnit en kraftig syld af store kampesten. I murværket, der står blankt, er en del romanske kridt- og frådstenskvadre blevet genanvendt og ses uregelmæssigt fordelt i bæltter, men ellers er materialet munkesten i munkeskifte, de mørkbrændte sten formuret som bindere, der enkelte steder danner en slags rudemønster. I syd ses i hvert af de to fag et stort, falsat, fladbuet vindue; et tilsvarende har samtidig fortrængt det sydøstligste af skibets romanske vinduer. I det indre er de samtidige hvælv indbygget i væggene, hvorfor hvælvingspiller og særlige skjoldbuer mangler. Kun i sammenstødet med det østligste af de ældre hvælv i skibet har det være nødvendigt at opføre en ekstra gjordbue, hvilende på spinkle vægfremspring. Hvælvingerne er i

vaults spring from recessed wall-piers with moulded imposts (chamfered above roll, separated by a plain course). The pointed wall ribs and transverse ribs are one brick in width and have rolls marking the springing lines of the half-brick cells. The half-brick ribs have no moulding. The two Romanesque west windows of the nave were blocked by the piers of the vaults and were therefore bricked up, only the two eastern ones let in the light. Circa 1500 the church was transformed into a late Gothic structure when the apse and chancel were pulled down and the nave was extended by two bays of the east. There are no base courses and the extension rests on a solid groundsill of boulders. The walls are built of unfaced bricks interspersed with Romanesque ashlars (limestone and calcareous tufa) irregularly re-used in horizontal bands. The bricks are laid in monk's bond (2 stretchers, 1 header), dark bricks are used as headers - sometimes in a kind of lozenge pattern. To the south each of the two bays has a large recessed window with a segmental arch, a similar window has replaced the south-eastern window of the Romanesque nave. Inside, the contemporary vaults are built into the walls which explains the absence of piers and wall ribs. Where the new vaulting meets the old an additional transverse rib, springing from a slender wall pier is necessary. The vaults are otherwise of the same type as the earlier

øvrigt af samme type som skibets, dog mangler der rundstave langs kappekanterne. Op ad østvæggen ses kirkens hovedalter. Ved samme lejlighed er det romanske skibs mure blevet forhøjet, og hele bygningen har fået muret gesims, bestående af to udkragede skifter, samt nyt tagværk og nye gavle. Tagværket, der har to lag hanebånd, er af krydsbåndstype. Hvert krydsbånd er forneden bladet til den korte, vandrette spærsko, krydser den på denne rejste spærstiver samt, højere oppe, det underste hanebånd og er med sin anden ende bladet fast til det modsatte spær. Gavlene har kamtakker, afdækket med munketegl (munke og nonner); hele taget er hængt med det samme materiale. Foran syddøren er der rejst et våbenhus. Døren, der er falset, er rundbuet med spidsbuet spejl. Gavlens dekoration består af syv højblændinger med varierende afdækninger - aftrappet, vandret, spærstikformet og spidsbuet. De hertil svarende syv kamtakker afsluttes foroven med svage, vandrette udkragninger, »bryn«, og er hængt med munketegl. I denne sengotiske langhuskirke har der ikke været noget egentligt, arkitektonisk markeret skel mellem kor og skib som i den ældre, romanske. I stedet har det som kor tjenende østligste fag været adskilt fra resten af kirken ved et trægitter, foran hvilket eventuelle sidealter har været anbragt.

på planerne. Gengivelsen af tagmateriale, lægter og nye tagværker gør ikke fordring på punktlig nøjagtighed. Hvor det skønnes rimeligt, er vinduer og ejendommelige enkeltheder uden for snittet projiceret ind på tegningen.

Bygningsbeskrivelsernes orden er aldersfølgen, de ældste dele først, de yngste sidst; også omdannelser - for så vidt de er af større omfang - er indføjet i deres historiske rækkefølge; dog behandles bygningsafsnit, der er genopført af oprindeligt materiale og på oprindelig plads (f.eks. apsis, kor), i sammenhæng med de oprindelige. Er bygningsdelene jævngamle, eller er aldersfølgen usikker, går beskrivelsen i reglen fra øst mod vest, fra neden og oppefter, fra det ydre til det indre; tårnets underrum beskrives dog før trappehuset og de øvre stokværk.

Ved omtalen af de romanske kirkebygninger beskrives således kun, hvad der er bevaret fra den ældste byggeperiode, og på lignende måde nævnes i gotiske eller senere bygningsdele kun de enkeltheder, der er jævngamle med murene. At en romansk kirke har fået senmiddelalderlige gesimser eller kamtakker på gavlene, omtales

vauling but without rolls marking the springing lines of the cells. The altar stands in front of the east wall. The walls of the Romanesque nave are heightened and the entire building has a cornice of two stepped (brick) courses. The roof and gables are likewise renewed. The roof construction with two sets of collar beams is of the cross-brace type. Each cross-brace is mortised below to a short horizontal piece, then to a strut, and higher up to a collar beam, and finally to the upper end of the rafter opposite. The gables have corbie-steps with a tile coping, and the roof is tiled with red medieval tiles. A porch added to the south entrance is decorated by seven recesses terminating in a variety of ways: corbie-stepped, horizontal, triangular-headed and pointed. Corbie-steps correspond with the number of recesses, and they finish with a slightly projecting horizontal course and a tile coping. Unlike the Romanesque church there is no structural division between chancel and nave, instead the east bay serves as the chancel; it is separated from the rest of the church by a wooden lattice. Side altars would possibly flank this lattice on the nave side.

e.g. door and window, are superimposed so that they intersect each other on the same plane, the uppermost is denoted by a dotted outline without hatching. If part of a building has more than one storey only the first is denoted on the ground-plan. *Cross-sections* are drawn to a scale of 1:50 and reproduced to a scale of 1:150; they are usually from the easternmost bay of the nave looking east, so that the east wall and the chancel arch are elevations. What can be glimpsed through the arch leading into the chancel is not drawn in, and fittings are excluded as in the ground-plans. Roofing, tiling battens and new roof structures are not shown with great exactitude. Windows and significant details are projected into the drawing when seemed necessary.

The *architectural description* begins with the earliest structure and concludes with the latest. Extensive alterations are given in chronological order. However, alterations are mentioned in context with the primary description when the original materials have been re-used in the same part of the building (viz. apse, chancel, etc.). If the fabric of a church is of one period, or if the

altså først i afsnittet om gotiske ændringer, og på tilsvarende måde er eftermiddelalderlige ændringer og tilføjelser oftest behandlet i et selvstændigt afsnit. Forsvundne (til)bygninger omtales sædvanligvis efter de eksisterende; en fast undtagelse er spor efter *trækirker*. Gennemgangen af kirkebygningernes enkelte afsnit følges af en redegørelse for eftermiddelalderlige istandsættelser og vedligeholdelser såvel som for eventuelle hovedrestaureringer. Herefter behandles alle *tagværker*, og undertiden vil det på dette sted være hensigtsmæssigt at give en tilsvarende samlet behandling af gulve, vinduer og opvarmning. Bygningsbeskrivelsen afsluttes med en kort oversigt over kirkens nuværende tilstand. Til slut nævnes *solure* og *vindbøje*.

Ved bygningsbeskrivelsen er det underforstået, at almindelige (sen)gotiske hvælvingskapper altid er halvsten tykke, ligesom de ribber, hvis bredde angives som halv- eller kvartstens, er retkantede og uprofilerede.

De *mål*, der gives på romanske *murhøjder*, er kun omtrentlige, især da terrænet oftest er hævet og murens øvre skifter ændrede eller omurede; adskillige mål er ikke noteret i teksten, men fremgår af tegningerne. *Murstensmål* medtages, så vidt det er muligt og skønnes af værdi. Angående de vigtigste skiftegangstyper og enkeltheder som blændinger, døre, gavle, hvælvninger, vinduer m.m. henvises til fagordbogen og dens illustrationer.

GLASMALERIER, LOFTSMALERIER OG KALKMALERIER

Glasmalerier samt lofts- og kalkmalerier behandles almindeligvis i selvstændige afsnit og således, at malerierne inden for den enkelte gruppe skildres i kronologisk rækkefølge. Såfremt der kun foreligger sparsomme oplysninger, kan disse være indføjet som et sidste afsnit under bygningen.

Kalkmaleribeskrivelsen indledes som oftest med en redegørelse for fremdragelse og restaurering. Omtalen af den enkelte udmalings billeder bevæger sig fra øst mod vest i overensstemmelse med værkets almindelige princip, dog så-

sequence of alterations is uncertain, the description usually runs from east to west, from the ground upwards, and the exterior is taken before the interior. The ground floor tower chamber is described before the turret stairs and the upper storeys.

Therefore, when referring to Romanesque architecture only existing fabric from this early period is described. Similarly in Gothic fabric or later, details are only described when contemporary with the walls. For example, the addition of cornices or corbie-stepped gables to a Romanesque church in late medieval times falls under the heading of Gothic alterations. Post-medieval changes and additions are likewise usually recorded separately. Buildings and extensions which no longer exist are generally mentioned after the existing fabric except when traces of a wooden church have been detected. After the building phases of the church follows an account of post-medieval repairs and upkeep as well as any large-scale restoration. All *roof constructions* are then described, and sometimes a general description of flooring, windows and heating arrangements is called for. The architectural description concludes with a brief survey of the present condition of the church. In conclusion *sundials* and *weathervanes* are recorded.

It is understood when an ordinary (late) Gothic vault is mentioned, that the vault cells are half a brick thick, and that ribs a half or quarter brick wide are right-angled without moulding.

The *height measurements* of Romanesque walls are only approximate because of raising ground levels and changes or rebuilding along the upper courses of wall. Most measurements are shown on the plans and drawings rather than given in the text. *Brick measurements* are recorded when possible if these are considered of interest. The most important types of bond, and details such as windows, doors, vaults gables, recesses, turret stairs, etc. are given in the glossary.

STAINED GLASS, PAINTED CEILINGS AND WALL-PAINTINGS

Generally stained glass, painted ceilings and

ledes, at hensyn til en eventuel ikonografisk rækkefølge tilgodeses. Hører forsvundne malerier sammen med sådanne, som endnu er synlige, hvad enten dette er i selve kirkerummet eller på overvæggene, behandles de i sammenhæng.

wall-paintings are treated separately, and the paintings of each group are described in chronological order. If little is known, what information there is may simply be added to the end of the architectural description.

Descriptions of wall-paintings are usually preceded by an account of their discovery and restoration. The motifs are taken from east to west in accordance with the general principles, but obviously an iconographical sequence is described in the correct order. If obliterated wall-paintings once formed a sequence with those still intact, either below or above the vaults, they are recorded together.

INVENTAR

Beskrivelserne af kirkernes inventar er ordnet i rækkefølge fra øst til vest, fra alter til klokker, omend med visse afvigelser, som vil fremgå af følgende oversigt over de enkelte grupper.

alterborde (med helgengrave og relikviegemmer), sidealterborde (med do.), alterbordsforsider og -paneler (antemensale), alterklæder
 altertavler, sidealtertavler, løse helgenfigurer og mindre krucifikser
 altersølv (kalk, disk, oblatæske, alterkande), herunder berettelsestøj (sygekalk m.m.)
 alterstager og andet mindre alterudstyr, såsom alterbøger, bogstole, alterbordskrucifikser, monstranser, røgelseskar, akvamaniler, vandkedler, processionsstager og -kors, messehagler, bispestave, signeter, skriftetavler, messeklodder, brudesølv osv.
 alterskranker (knæfaldsskranker)
 læsepulte
 helgenfaner
 døbefonte, dåbsfade, dåbskander, fontelåg, fontehimle, dåbstøj, fontegitre, vievandskar
 korbuekrucifikser
 korgitre
 prædikestole, lydhimle, prædikestoldøre, timeglas
 stolestader, herunder korstole, skriftestole, prædestole, degnestole, herskabsstole
 kister og skabe, herunder monstransskabe
 pengeblokke, pengebøsser, pengetavler, klingpunge
 standure
 dørfløje
 pulpiturer
 orgler

FITTINGS

The description of fittings is given from east to west, from altar to bells, but with some exceptions as shown below:

altars (with confessio, reliquaries), side altars (with confessio, reliquaries), frontals, panels, altar cloths altar-pieces, and of side altars, separate effigies of saints and smaller crucifixes
 altar plate (chalice, paten, wafer box, wine jug), including sacramental vessels (chalices for the sick, etc.)
 altar candlesticks and small altar furnishings such as service-books, altar crosses, monstrances, censers, ewers, aquamaniles, water receptacles, processional staffs and crosses, chasubles, crosiers, seals, confessional boards, sacring-bells, bridal silver (crown, crucifix, etc.)
 altar rails (and kneelers)
 lecterns
 saints' banners
 fonts, baptismal dishes and ewers, font covers, font canopies, christening robes, font rails, aspersionia
 chancel arch crucifixes
 chancel screens
 pulpits, hour glasses
 pews, also choir stalls, confessionals, priests' chairs, chairs for parish clerks, manorial pews
 chests, cupboards, incl. monstrance tabernacles
 alms posts, collecting-boxes, collection trays and bags
 longcase clocks
 doors
 pew galleries
 organs

salmenummertavler, præsterækketavler og andre tavler

»løse« malerier, f.eks. præstemalerier

lysekroner, lampetter

kirkeskibe og andet ophængt (her også hatteknager, undtagen når disse er i direkte forbindelse med stolestader)

ligbårer, ligtøj, ligvogne, jordpåkastelsesspader og lign.

tårnure, urskiver (solure behandles under bygning)

klokker, klokkestole

Ældre *træinventar* er, når intet andet nævnes, af eg. Yngre, malet inventar fra 17-1800erne er som regel af fyrretræ, billedhuggerarbejde fra 1700erne ofte af lindetræ.

Ved stafferede træarbejder beskrives snitværket først, derefter malerarbejde og malerier. Af denne gruppering fremgår altid, om en indskrift er skåret eller malet.

Ved *malerier* anføres, om der er malet med olie eller tempera på en grund af træ, sten, kobber eller lærred.

Alterborde, der i stort tal består af fast murværk fra middelalderen, er i reglen overkalket og helt eller delvis dækket af træværk, som ikke kan fjernes, hvorfor nøjagtig angivelse af materiale og mål kan være vanskelig eller umulig. Målene giver først pladens størrelse, længdebredde, og til sidst bordets højde. Helgengravene med den lille relikviekapsel (eller -gemme), som efter katolsk skik skulle nedlægges i hvert alterbord, kan kun omtales i de få tilfælde, hvor den er eller har været tilgængelig.

Altersølv. Hel eller delvis forgyldning nævnes kun i særlige tilfælde. Mesterstempler findes i reglen afbildet i Chr. A. Bøjes håndbog (Bøje), til hvis numre der henvises. Er mærket ikke gengivet, henvises til den side, hvor den pågældende sølvsmed er omtalt. Indsats og særkalke nævnes ikke.

Alterstager og *lysekroner* er, hvor intet andet nævnes, støbt af messing, en legering, hvis hovedbestanddele er kobber og zink. I ældre kilder findes benævnelserne »kobber« og »malm« anvendt i flæng og tilsyneladende helt beroende på legeringens farve. De ældre genstande er i reglen af en mørkere legering end de yngre.

Ved beskrivelser af *døbefonte* opgives kum-

psalm og hymn boards, boards listing the incumbents, other boards

paintings (not part of other fittings or monuments)

chandeliers and candle brackets

ships and other hanging items or fixtures (including hat pegs except those affixed to pews)

biers, shrouds, hearses, spades for earth sprinkling on coffins, and other funerary items

tower clocks (sundials are described with the architecture)

bells, bell frames

When not otherwise indicated, all early *wooden fittings* are oak. Later painted furniture - 18th and 19th centuries - is usually pine, 18th century wood sculpture is often in limewood.

When describing painted wood carving and joinery, the woodwork is taken first, and the paintwork and paintings afterwards. From this it follows whether an inscription is carved or painted.

Painting materials are always specified: whether oils or tempera on wood, stone, copper or canvas.

Altars. A large number of altars are medieval, built either of stone or brick, usually white-washed, and either wholly or partly concealed by woodwork which cannot be removed. Consequently, it is sometimes difficult, even impossible, to ascertain their measurements and building materials. Firstly, the measurements of the top are given, length - breadth, and secondly the height. The Roman Catholic custom of depositing reliquaries in altars is only mentioned if the reliquaries are or have been accessible.

Altar plate. Silver gilt is only mentioned in special circumstances. Goldsmiths' and silversmiths' marks are usually recorded in Chr. A. Bøje, *Danske guld og sølv smedemærker før 1870*. Revideret og udvidet udgave. I—III, Kbh. 1979-82 (Bøje) and reference numbers to these are then given, but if a mark is unlisted, the source referring to the silversmith is recorded; special liners and insets are not mentioned.

Candlesticks and chandeliers. When not otherwise stipulated, candlesticks and chandeliers are cast in brass, an alloy composed chiefly of copper and zinc. In early records the terms »copper« and »brass« are used at random, evidently

mens tværmål foroven samt den fulde højde, hvis den kendes.

Dåbsfade. De som sydtyske arbejder betegnede, der formentlig er tilvirkede i Nürnberg i 1500erne, er af ret svært metal, og deres relieffer er prægede eller rettere drevne i hule forme (stanser). De som nederlandske eller hjemlige betegnede arbejder fra 1600erne er som regel af messingblik.

Tårnure. Værket er altid af jern.

Klokker. Tvm. betegner tværmålet af klokkes munding.

Klokkestolen er, hvis intet andet nævnes, til to klokker.

based entirely on the colour of the alloy. Old specimens usually appear to be cast in a darker alloy than later ones.

Descriptions of *fonts* include the measurement of their upper diameter and, when possible, their full height.

Baptismal dishes described as South German craftsmanship were probably made in Nürnberg in the 1500s. They are of heavy brass with embossed reliefs (*stanser*). Baptismal dishes from the Netherlands or of Danish origin date from the 1600s and are usually of sheet brass.

Tower clocks. The works of tower clocks are always of iron. Sundials are recorded in the architectural section.

Bells. The letters *tvm.* indicate the diameter of the mouth of the bell.

Bell frames, if not otherwise specified, are for two bells.

GRAVMINDER

Gravminderne opføres som regel i følgende hovedgrupper:

middelalderlige grave
 gravfund (herunder også dele af klædedragter)
 epitafier og mindetavler
 gravsten, gravtræer, gravrammer
 eftermiddelalderlige kapeller med tilhørende sarkofager eller kister og kisteplader
 eftermiddelalderlige krypter med tilhørende sarkofager eller kister og kisteplader
 sarkofager og kister uden tilknytning til bevarede kapeller eller krypter
 »løse« kisteplader
 gravudstyr (rustning, våben, skjold, faner osv.)
 kirkegårdsmonumenter
 runesten i eller ved kirken (for så vidt de ikke er middelalderlige gravsten)

Hvis en enkelt adelsfamilie har talrige gravminder i en kirke, kan disse dog samles slægts-historisk under hensyn til mindesmærkernes art.

Inden for de enkelte grupper er ordningsprincippet aldersfølge. Kendes forfærdigelsesåret, nævnes det først; ellers må dødsåret eller typen blive bestemmende for rækkefølgen. De på gravminder fra 1500erne og 1600erne almindelige

GRAVES AND MONUMENTS

Graves and monuments usually fall into the following categories:

medieval graves
 grave finds (including fragments of clothing)
 wall monuments and memorial tablets
 tombstones, floor slabs, etc.
 post-medieval chapels with sarcophagi or coffins and coffin plates
 post-medieval crypts with sarcophagi or coffins and coffin plates
 sarcophagi and coffins not in chapels or crypts
 loose coffin plates
 funeral trappings (armour, weapons, escutcheons, banners etc.)
 churchyard monuments
 runestones (if not medieval tombstones) in or near churches

If a church contains numerous graves and monuments belonging to one noble family, these are grouped together regardless of type.

The sequence within each of the categories listed above is according to age. If known the date of origin is given first, the criterion is otherwise the year of death or the type represented. Ancestral coats of arms commonly found on 16th and 17th century sepulchral monuments

lange anerækker af adelige våbenskjolde beskrives ikke, og disses slægtsnavne opregnes ikke; kun tallet (8, 16, 32 aner) nævnes.

Ved mål angives højde før bredde; ved trapezformede gravsten nævnes både største og mindste bredde. Da gravminderne ofte i tidens løb har skiftet plads, citeres ældre oplysninger om deres anbringelse. Når gravsten endnu ligger på oprindelig måde, er de orienteret efter gravene, hvori de døde lagdes med hovedet i vest og fødderne i øst.

Runesten, der er opstillet på kirkegården eller i kirken (våbenhuset), nævnes ganske kort, deres indskrift citeres efter Erik Moltke, *Runerne i Danmark og deres oprindelse*, Kbh. 1976 (Moltke, *Runerne*).

INDSKRIFTER

Kirkeinventarets indskrifter af historisk indhold citeres ord- og bogstavret. Bogstavtyperne gives ikke typografisk, men omtales i teksten, se fagordbog: skrift.

Indskrifter af religiøst indhold citeres kun undtagelsesvis fuldstændigt, men indholdet antydes ved henvisning til bibelstedet.

Gravmindernes ofte meget lange indskrifter kan afpladshensyn ikke aftrykkes fuldstændigt, og af de personalhistoriske indskrifter bliver kun de, der er ældre end 1550, gengivet ord- og bogstavret. Af de yngre gives der et udtog med alle indskriftens positive oplysninger om personerne og deres livsforhold, samt om selve mindesmærkets tilblivelse. Almindelige formularer som »her ligger begravet« (betegnelse for adelspersoner), »ærlig og velact« (borger), »vellærd« (præst) og lignende udelades i reglen så vel som enevoldstidens mere blomstrende titelsprog. Ærevers og andre digte citeres kun udførligere, hvis de på grund af digternavn eller ejendommeligt indhold har mere end almindelig interesse. I udtogene, der i alle tilfælde gengives på dansk, citeres person- og stednavne bogstavret, men latinske navne sættes i nominativ, og den

and memorials are not described, nor are ancestral names listed; only the number of coats of arms is given (8, 16, 32).

Measurements are given with height first followed by breadth. In the case of trapeziform tombstones both the maximum and minimum breadths are given. If monuments have been moved, earlier records are quoted which give details of their former position. When a tombstone is still in its original position the orientation corresponds to the grave, viz. the deceased has been interred with head to the west and feet to the east.

Runestones standing in the churchyard or in the church (porch) are briefly recorded. Their inscriptions are given after E. Moltke, *Runerne i Danmark og deres oprindelse*, Kbh. 1976 (Moltke, *Runerne*). English edition: *Runes and Their Origin Denmark and Elsewhere*, Copenhagen 1985.

INSCRIPTIONS

Inscriptions with a historical content on fittings are copied verbatim. The script is not typographically reproduced, but the type of script is recorded (cf. glossary: skrift).

Only in exceptional cases are inscriptions with a religious content quoted in full, otherwise a biblical reference is given.

Inscriptions on tombstones and memorial tablets are often very long, and space restrictions prevent full quotations. Biographical inscriptions are only quoted word for word if they are before 1550. Details of biographical interest from later inscriptions are recorded together with date of origin. Set expressions such as »Here lies« and terms of esteem linked with title and rank are normally excluded, as well as the flowery titular phrases current during the Absolute Monarchy. In memoriam verses and other poetry are only quoted if the identity of the poet or the poem deserves special attention. The excerpts are printed in Danish, proper names and place names are spelt verbatim, but Latin names are declined in the nominative with the Danish form added if this is known from other sources, or if there is no doubt (Johannes, Jens, Hans).

danske form vedføjes, hvis den er kendt af anden vej, eller ikke frembyder nogen tvivl, hvad der som bekendt ikke sjældent er tilfældet (Johannes, Jens, Hans).

Fuldstændigt citerede latinske indskrifter oversættes, når undtages en del meget hyppigt forekommende sætninger.

I indskriftsgengivelser og udtog anvendes følgende tegn:

- [!] Udråbstegn, efter urigtigt stavede ord.
- () Rund parentes, dvs. opløsning af forkortelser og suppleringer.
- [] Skarpparentes, dvs. udgiverens tilføjelse af ødelagte bogstaver, som efter sammenhængen eller afskrifter kan suppleres med sikkerhed.
- < > Kantet parentes, dvs. senere tilføjelser, der hyppigt forekommer i gravskrifter, der er hugget eller malet før vedkommende persons død.
- Tomme, ikke udfyldte pladser, især i dødsdatoer og dødsår.

Foreligger en indskrift trykt, nævnes dette som regel i noterne. I de fleste tilfælde findes fuldstændige afskrifter i Nationalmuseets arkiv (Afdeling for oldtid og middelalder).

ARKIVALIER

De i arkiverne beroende kilder (regnskaber, visitatorier, synsforretninger, korrespondance osv.) vil af praktiske hensyn blive opdelt på følgende måde: Akter, der angår adskillige kirker, er anført nedenfor s. 52. Akter, som kun vedrører én eller ganske få kirker, vil blive opregnet under »kilder og henvisninger« til de omtalte kirker.

Latin inscriptions quoted in full are accompanied by a Danish translation with the exception of frequently occurring set phrases.

The following symbols are adopted when transcribing inscriptions:

- [!] Exclamation mark - after incorrectly spelt words.
- () Round brackets - expanded abbreviations and additions.
- [] Square brackets - editorial addition of missing letters evident from the context or from earlier transcriptions.
- < > Pointed brackets - later additions, frequently made to epitaphs carved or painted before the death of the subject.
- Rectangle empty space, especially in the case of dates of death.

If an inscription has been published the fact is usually mentioned in the notes. Full transcriptions are usually filed in the archives of the National Museum, Copenhagen.

RECORDS

For practical reasons archival sources (accounts, visitations, appraisals, correspondence, etc.) are divided as follows: documents with references to numerous churches are given below p. 52; documents referring to one or very few churches are given in the notes and references to the churches in question.